

Діалектичний характер взаємозв'язку розвитку і безпеки як гносеологічна основа категорії безпеки

Денисов О.Є.

докторант,

Університет економіки та права «КРОК», м. Київ

Дана стаття покликана дослідити існуючі проблеми економічної безпеки. Визначення сутності категорії «економічна безпека» вимагає звернення до першоджерел та поглядів провідних науковців, що стояли у витоків основи тлумачення суті та насичення даного поняття. Розуміння сутності та спрямованості визначення термінології вимагає дослідження історії її формування, уточнення змісту ключових понять, розуміння місця категорії, що досліджується, у самому понятійному апараті теорії економічної безпеки. В зазначеному контексті ключовими принципами дослідження виступають генезис та розвиток науки про безпеку. Автором, враховуючи динаміку зовнішнього та внутрішнього економічного середовища, пропонується розглядати економічну безпеку як єдине ціле без розподілення її на складові частини за певними ознаками.

Ключові слова: економічна безпека, національна безпека, держава, категорія безпека, загрози економічній безпеці.

Денисов А.Е. ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ВЗАИМОСВЯЗИ РАЗВИТИЯ И БЕЗОПАСНОСТИ КАК ГНОСЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА КАТЕГОРИИ БЕЗОПАСНОСТИ

Данная статья призвана исследовать существующие проблемы экономической безопасности. Определение сущности категории «экономическая безопасность» требует обращения к первоисточникам и взглядов ведущих ученых, стоявших у истоков основания толкования сути и насыщения данного понятия. Понимание сущности и направленности определения терминологии требует исследования истории ее формирования, уточнения содержания ключевых понятий, понимание места категории, исследуется, в самом понятийном аппарате теории экономической безопасности. В указанном контексте ключевыми принципами исследования выступают генезис и развитие науки о безопасности. Автором, учитывая динамику внешнего и внутреннего экономической среды, предлагается рассматривать экономическую безопасность как единое целое без распределения ее на составные части по определенным признакам.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная безопасность, государство, категория безопасность, угрозы экономической безопасности.

Denysov O.E. THE DIALECTICAL NATURE OF THE DEVELOPMENT AND SECURITY RELATIONSHIP AS EPISTEMOLOGICAL BASIS OF SECURITY CATEGORY

This article aims to investigate existing problems of economic security. Determining the nature of the category of "economic security" requires recourse to original sources and the views of leading scientists, who stood at the origins of interpretation essentially bases and saturation of the concept. Understanding the nature and focus as well as determining terminology requires study of the history of its formation, content refinement of key concepts, understanding of the place category. In this context the key principles of research are the genesis and development of the science of security. The author, given the dynamics of internal and external economic environment, proposed to consider economic security as a whole without the distribution of its component parts on certain grounds

Keywords: economic security, national security, state, security category, threats to economic security.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний підхід до розуміння безпеки як захисту інтересів людини і суспільства має давні корені. Проблематика наведеного аспекту безпеки виникла задовго до сьогодення. Фактично це питання постало в момент формування суспільства і держави. Одним із ключових підвалин для об'єднання людей у суспільство і, як наслідок, формування держави, стало свого часу саме прагнення до безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше час-

тин загальної проблеми. Проблематика визначення поняття економічної безпеки та її вплив на розвиток держави була і залишається об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких такі як В. Алькема, В. Терехов, В. Грушко, О. Захаров, Л. Шемаєва, І. Брокгауза, І. Ефрон, Є. Крихтіна, М. Войнаренко, О. Яременко, В. Щербин та ін.

Цілі статті. Метою даної статті є дослідження існуючих проблем економічної безпеки та вироблення нового підходу для її подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Проблема безпеки об'єкту в першу чергу вимагає усвідомлення. Це усвідомлення з'являється лише після визнання суспільством самого факту її існування. Гносеологія безпеки об'єкта не залежно від його сутності, передбачає низку важливих сходин на шляху пізнання проблеми. Це є загально обов'язковим для будь-якого об'єкта, не залежно від сфери життєдіяльності індивіду. Не є винятком і проблема безпеки особистості і соціальних систем. Проблематика безпеки соціальних систем включає в себе щонайменше п'ять етапів процесу пізнання.

Першим етапом є власне отримання системного знання про сам об'єкт.

Другим етапом – усвідомлення факту реальної або потенційної загрози, оскільки, коли немає загрози – немає і самої проблеми безпеки, немає потреби вживати конкретних заходів щодо захисту. Усвідомлення самого факту наявності загрози вимагає дій, спрямованих на виявлення та усвідомлення причин, що породжують або можуть створити загрозу для об'єкту безпеки. Крім цього, не слід уникати питання щодо реальних наслідків, що виникають внаслідок цих причин.

Третій етап – усвідомлення необхідності побудови захисту об'єкту безпеки.

Четвертий етап – оцінка обсягів реальної або потенційної небезпеки. Для цього необхідно мати реальні можливості для здійснення кількісного та якісного виміру обсягів загрози, що фактично характеризуватиме ступінь пізнання цієї проблеми. Розуміння ступеню реальної чи потенційної небезпеки дає можливість розташувати об'єкт безпеки в ієрархії інших соціальних інститутів, що також потребують захисту. Вказаний ступінь має надзвичайно стійкий зв'язок із процесом прийняття управлінських рішень щодо забезпечення безпеки, а також різноманітних заходів, спрямованих на підтримку та організацію захисних заходів. Вибір конкретного управлінського рішення завжди демонструє прийняту концепцію безпеки.

Побудова концепції безпеки не представляється можливим без ґрунтовної наукової та теоретичної бази. Таким чином, п'ятий етап пізнання – створення теорії безпеки.

Останнім часом органи державної влади, рівно як і суспільство, приділяють багато уваги проблематиці забезпечення безпеки. Це, насамперед, обумовлене перманентним посиленням загроз і виявленням ризиків у сучасному політичному та економічному житті

суспільства. Крім цього, не слід виключати з цього переліку сфери інформації та екології, а також інші сфери.

Іншими словами, саме поняття «безпеки» цілком природно пов'язується з негативними факторами, що мають місце практично у всіх сферах життя та діяльності держави.

Безпека не може існувати сама по собі, ізолювано та незалежно від загальних процесів життєдіяльності людини та суспільства. Вона надзвичайно тісно пов'язана з усіма сторонами життя суспільства. При цьому не варто забувати, що фундаментальним завданням самого суспільства є самозбереження та розвиток.

Людину, суспільство і державу відносять до категорії систем, що знаходяться в стані постійного розвитку. Процес їх дослідження передбачає визначення особливої ролі питанням гносеології механіки їх розвитку, організації та функціонування.

Розвиток є необоротною, спрямованою певним чином, закономірною модифікацією реально існуючих та чітко виокремлених матеріальних об'єктів. Він має на меті створення або певних якісно нових станів цих об'єктів, або взагалі формування нових принципово інакших об'єктів як цілісних своєрідних систем. Наявність всіх вище наведених властивостей і відрізняє еволюційні процеси від всіх інших модифікацій.

Насамперед, це пов'язано з тим, що оборотність процесу змін дає характеристику процесам функціонування, тобто процесу кругового відтворення сталої системи функцій при відсутності закономірності є характерним для випадковостей, що носять катастрофічний характер. При відсутності спрямованості зміни не мають можливостей для накопичення, що позбавляє процес розвитку єдиної, внутрішньо взаємозалежної траєкторії [15].

Усвідомлення механіки розвитку об'єкту є однією з головних методологічних основ для існуючих наук про суспільство і управління суспільними процесами, що включають в себе управління процесами забезпечення безпеки.

Придатність до розвитку складає одну із загальних властивостей матерії і свідомості. Аналіз механіки розвитку суспільства вимагає докладного вивчення його структури, організації та функціонування.

Соціальний прояв розвитку є найбільш складним в контексті розвитку об'єктивної оточуючої реальності. Його специфічними особливостями є цілеспрямованість, гармонійне поєднання об'єктивної та суб'єктивної

складових процесу розвитку. Високий рівень соціального розвитку найкраще демонструє, що розвиток є інтегративний процес ускладнення та змістовності як на рівні суспільного життя в цілому, так і на рівні розвитку конкретного індивіду. Інтегративний характер соціального розвитку найкраще демонструється в процесі накопичення матеріального і духовного багатства суспільства, його ускладненні (виникненні нових елементів, функцій, зв'язків та відносин в конкретній суспільній системі).

Процес розвитку передбачає розширення палітри можливостей та ресурсів людини, суспільства і держави в різних сферах життя. Цей процес забезпечується політико-правовими, економічними та іншими засобами, що не мають на меті деструкції існуючих механізмів функціонування і відтворення життя.

Основа категорії безпеки з гносеологічної точки зору проявляється через аналітику взаємозв'язку між розвитком і безпекою, що носить достатньо складний діалектичний характер.

Діалектичні погляди під розвитком та безпекою розуміють дві головні найважливіші функції життєдіяльності суспільства, тісно пов'язані між собою. Розвиток і безпека є в принципі не роздільні: категорія розвитку a-priori включає в себе категорію безпеки. Існуючий зв'язок між цими двома категоріями є не лише ключовою особливістю, що характеризує рівень та соціальну форму розвитку. De-facto, розвиток і безпека є двома рівновеликими складовими загального процесу життєдіяльності суспільства.

Нерозривність цих двох категорій пояснюється, в першу чергу, єдністю всіх процесів діяльності людини, поділ яких на певні сфери, галузі та напрямки носить досить умовний характер. Це суттєво полегшує процес пізнання об'єктивної реальності, проте не варто вважати, що він має до неї якесь відношення. Діалектична єдність на першу шпальту завжди ставить розвиток, безпека ж є вторинною. Вона покликана забезпечувати сталу динаміку розвитку та захищати цей процес від реальних та потенційних загроз.

Безпека та розвиток є двома протилежностями, відносини яких абсолютно неможливо розглядати поза їх суперечливої єдності.

Реальний розвиток є процесом, який рухається поряд із певними ризиками. Наявність цих ризиків дає можливість реально отримати якісно новий стан будь-якого напрямку життєдіяльності людини (отримання прибутків, створення нових технологій та устаткування

та ін.). Це свідчить, що будь-яке досягнення, як правило, пов'язане із зменшенням порогу безпеки, проте, бездіяльність (у будь-яких проявах) також несе небезпеку (вона веде до відставання від процесів у різних сферах суспільного розвитку: політики, економіки, екології, охорони здоров'я та ін.).

Отже, розвиток завжди має тісний зв'язок із рівнем забезпечення безпеки. Інтенсивність розвитку прямо пропорційна зменшенню рівня безпеки та підвищенню рівня ризику. Тому, чим вище швидкість розвитку – тим більше уваги слід приділяти питанням безпеки.

Їх взаємні зміни часто призводять до боротьби протилежностей, до зміни самого предмета, сторонами якого вони є. Реалізація функції безпеки в діалектичній єдності з розвитком створює умови поступального руху і розвитку життя суспільства.

Фундаментом для розвитку будь-яких соціально-економічних, а також для досягнення першочергових цілей виступає забезпечення належних факторів та умов задля реалізації функції безпеки як форми вирішення спірних інтересів та загроз цим інтересам.

Контакт протилежних сил та тенденцій впливає як на суспільні процеси зміни так і на процеси, що функціонують у живій та неживій природі. Боротьба протилежностей у філософському і побутовому сенсі на суспільному рівні є боротьбою соціальних груп людей, фактично, це зіткнення їх реальних групових інтересів.

Здатність ототожнювати протилежності, розуміти, в чому полягає їх єдність – є діалектикою, за допомогою якої існує реальна можливість ґрунтовно і всеосяжно оцінити проблематику безпеки як складової життєдіяльності людей. Здатність змінити підхід жорсткого протиставлення крайнощів, зрозуміти в чому може бути їх єдність, і, спираючись на це, зробити все задля їх зближення – є надзвичайно корисним способом пізнання абсолютно непов'язаних та цілком різноманітних явищ.

Цицерон, свого часу, ставив питання забезпечення безпеки на одну сходинку з питаннями практичної діяльності, що стояли вище теорії: «Якщо за спостереженням та пізнанням навколишнього світу не йде дія – вони не є повними, вони є лише першим кроком. Дії та заходи є найпомітнішими тоді, коли вони спрямовані на захист інтересів суспільства; таким чином безпека є в певній мірі вихідною точкою для людської спільноти, саме через це вона займає місце вище пізнання».

Вищенаведене свідчить про той факт, що існуючий сучасний підхід до розуміння безпеки як захисту інтересів людини і суспільства має давні корені. Проблематика наведеного аспекту безпеки виникла задовго до сьогодення. Фактично це питання постало в момент формування суспільства і держави. Одним із ключових підвалин для об'єднання людей у суспільство і, як наслідок, формування держави, стало свого часу саме прагнення до безпеки.

Змістовне визначення категорії безпеки свого часу було висвітлене в енциклопедичному словнику І.А. Брокгауза та І.А. Ефрона наприкінці XIX століття. «Головна заповідь розвитку людини, суспільства та держави – належний рівень особистої та майнової безпеки. За відсутності такої фактично руйнується сталий зв'язок між людськими зусиллями і досягненням цілей, задля яких ці зусилля власне докладаються» [20].

Фактично, без забезпечення необхідного і достатнього рівня безпеки, будь-яка діяльність індивіду є безцільною, саме тому вивчення проблем національної безпеки, рівно як і проблем безпеки окремих суб'єктів господарювання, більшою мірою відповідає та впливає на рівень усвідомлення суспільства як єдиної, цілісної нерозривної органічної системи. Розгляд об'єкту як єдиного цілого без розподілення його на складові частини за певними ознаками і пояснює складну структуру пізнання проблематики забезпечення безпеки та слабку розробленість багатьох її теоретичних і практичних аспектів.

Активний вплив самої функції безпеки на формування напрямків та рівні розвитку тієї чи іншої сфери життєдіяльності пояснює високий рівень її значущості.

Окремо слід приділити увагу відмежування категорії «безпека» від самого поняття «безпека».

Категорія «безпека» є однією з ключових категорій діалектики, що є абсолютно цілісною та неподільною, оскільки має людину в центрі всіх своїх видів і рівнів [1].

Наукова думка російської академії ім. Г.В. Плеханова, що викладена в праці «Основи економічної безпеки» [12, с. 16] визначає поняття «економічна безпека» як певний «стан, в якому народ, спираючись на державу, має можливість суверенно, без будь-яких втручань і зовнішнього пресингу, визначати для себе шляхи та форми економічного розвитку».

Визначення сутності категорії «економічна безпека» вимагає звернення до першоджерел

та поглядів провідних науковців, що стояли у витоків основи тлумачення суті та насичення даного поняття. Розуміння сутності та спрямованості визначення термінології вимагає дослідження історії її формування, уточнення змісту ключових понять, розуміння місця категорії, що досліджується, у самому понятійному апараті теорії економічної безпеки. В зазначеному контексті ключовими принципами дослідження виступають генезис та розвиток науки про безпеку. Це стає можливим в результаті використання історичного методу та методу термінологічного аналізу.

Усвідомлення економічної безпеки виникло в процесі остаточного формування держави і входження її до сфери національних інтересів. Перші згадки про доцільність підтримки безпеки з економічної точки зору наведені ще в фундаментальній праці Платона «Політея». В ній доведено, що лише держава, що має відповідний рівень достатку, може вважатися належним чином захищеною. Оскільки, коли суспільство стикається з надлишковими потребами, його обов'язково затягує у різноманітні негаразди, включаючи війни, що робить із «здорової держави» «державу, що лихоманить» [13].

Аналізуючи напрямок наукової думки зазначеного філософа, виникає розуміння, що причиною виникнення різноманітних кризових явищ є бажання суспільства споживати та володіти предметами розкоші, яких немає у природних ресурсах країни. Це, в свою чергу, неодмінно породжує потребу експансії до нових земель, що дасть можливість отримати бажаних ресурсів.

Таким чином, Платоном було окреслено певний стан так званої «ідеальної держави», суть якої розкривається через економічну безпеку.

Концепція економічної безпеки країн так званої романо-германської групи ґрунтувалась на самому понятті «безпека», що вперше було застосовано наприкінці XII століття. Під цим поняттям розуміли певний стан, за якого відсутня або належним чином нейтралізована небезпека та її чинники. Крім цього важливу роль приділяли формуванню спеціальних умов та соціальних інститутів, що забезпечуватимуть цей стан [11].

Словник Роберта (1190 р.) – документ, що підтверджує факт вживання терміну «безпека». Цей історичний документ визначав поняття «безпека» як «спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки». Проте термін саме в такому розумінні

нажалі не ввійшов у лексику народів Західної Європи, і до XVII століття використовувався надзвичайно рідко, у вузьких колах.

Починаючи з XVII ст. в багатьох країнах виникає позиція, що суспільне благо та безпека є ключовою метою держави. Саме тому «безпека» в цей період отримує принципово нове розуміння. В це поняття вкладають певний стан спокою, що є результатом забезпечення відсутності реальних факторів небезпеки, а також гарантування певного рівня матеріально-економічних та соціально-політичних умов разом з впровадженням інститутів, покликаних дотримувати зазначений стан [12].

«Безпека» у слов'янському суспільстві вперше згадується наприкінці XV ст. Головною передумовою для її виникнення стала загарбницька діяльність військ Золотої орди. Остаточно визнаним на державному рівні це поняття стало ближче до середини XVII ст. [11; 2; 5].

Серпень 1881 р. став датою прийняття царського «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою», що вперше впровадив термін «громадська безпека» [7].

Сучасний рівень розвитку економічних відносин вимагає визначення «безпеки» як багаторівнево складно структурне поняття, що вміщує в себе різноманітні тлумачення. «Енциклопедія економічної безпеки» дає визначення поняттю «безпека», як певної властивості будь-якої системи, що виражається у здатності предмету, явищу чи процесу зберігати свої основні характеристики та ключові сутнісні параметри під час впливу різних факторів, що носять руйнівний характер [18].

Суспільні науки визначають «безпеку» як задоволення головних потреб суспільства (існування, цілісність, суверенітет, стабільність, розвиток та ін.) [5].

Категорія безпека багатьма вченими співставляється із поняттям захищеності. Так, наприклад, Є. Крихтіна стверджує, що у загальному розумінні безпека – це «стан захищеності найбільш важливих інтересів особистості, суспільства та держави від реальних та потенційних загроз» [15]. Словник В. Даля трактує безпеку як «відсутність небезпеки, збереження, надійність» [4]. Словник С. Ожегова дає визначення безпеки як «стану, що виключає загрози небезпеки» [9], тобто, фактично, – захист від небезпеки».

Є. Олейников та О. Омелянович вважають, що стан захищеності життєво важливих інтересів соціуму і його структур від внутрішніх і

зовнішніх загроз і є безпекою [10; 12]. Також, погляди вищенаведених авторів розділяє П. Нікіфорова, визначає безпеку як поняття, яке стосується всіх аспектів життєдіяльності людини та визначає такий стан суспільства, за якого немає жодних загроз [8].

Таким чином, безпека – це певний об'єктивний стан, що ґрунтується на відсутності об'єктивних факторів загрози, відчутний суб'єктивно через окремих індивідів або суспільних груп.

Також, під безпекою розуміють стан абсолютної відсутності реальних та потенційних загроз, тобто «стан психічний чи правовий, при якому особа має реальне відчуття впевненості, опори в іншій особі, чи у відрегульованій юридично системі; протилежність загрози» [6].

О. Гетьман і В. Шаповал вважають, що безпека являє собою специфічну сукупність певних умов діяльності. На їх думку поняття «знаходитися в безпеці» означає – знаходитися в таких умовах, які цілком контролюються підприємством у процесі своєї діяльності (у процесі самореалізації) [2].

На думку таких науковців як М. Войнаренко та О. Яременко безпекою є такий стан суб'єкта господарської діяльності, що створює умови для функціонування та стабільного розвитку при коректному функціонуванні запобіжних механізмів та нівелюванню загроз [1].

Погляди В. Щербина на поняття «безпека» мають більш комплексний характер [19]. Він вважає, що це поняття включає в себе попереджувальну систему, профілактичну систему, різноманітні системи інформаційно-аналітичного моніторингу, систему поточних та прогнозованих заходів (що включають в себе аналіз можливості нейтралізації негативних наслідків). Вчений вважає, що сама сутність безпеки відображається у визначенні такого стану суб'єкта, що мінімізує негативний вплив зовнішнього середовища на якість та параметри суб'єкту безпеки.

Л. Коженювські [6], в свою чергу, окремо виділяє наступні особливі стани:

- об'єктивний стан безпеки (наявність чи відсутність загрози) у загальному вимірі, локальному або суто особистісному;
- відчуття безпеки (свідомість існування, відсутності чи можливості протидії небезпеці) у загальному, локальному чи особистісному контексті.

Таким чином, «безпека» визначається як певний стан. Ключові характеристики при визначенні безпеки є: «відсутність небез-

пеки», «збереження», «захист від небезпеки (загроз)», «захищеність», «надійність», «стабільність», «спокій», «незалежність», «допустимі межі», «механізм запобігання або зменшення впливу загроз», «безпечні та контрольовані умови» [3].

Висновки. Без забезпечення необхідного і достатнього рівня безпеки, будь-яка діяльність індивіду є безцільною, саме тому вивчення проблем національної безпеки,

рівно як і проблем безпеки окремих суб'єктів господарювання, більшою мірою відповідає та впливає на рівень усвідомлення суспільства як єдиної, цілісної нерозривної органічної системи. Розгляд об'єкту як єдиного цілого без розподілення його на складові частини за певними ознаками і пояснює складну структуру пізнання проблематики забезпечення безпеки та слабку розробленість багатьох її теоретичних і практичних аспектів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войнаренко М. Управління економічною безпекою підприємств на основі оцінки відхилень порогових показників / М. Войнаренко, О. Яременко // Економіст. – 2008. – № 12. – С. 60–63.
2. Гетьман О. О. Економічна діагностика: навчальний посібник / О. О. Гетьман, В. М. Шаповал. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 307 с.
3. Голіков І. В. Сутність та еволюція поняття економічна безпека / І. В. Голіков. // Проблеми економіки. – 2014. – № 1. – С. 309–314.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка (современное написание слов) Изд. «Цитадель», М., 1998 г. OCR Палек, 1998 г.
5. Дацків Р. М. Економічна безпека у глобальному вимірі / Р. М. Дацків // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 7 (37). – С. 143–153.
6. Коженювські Л. Управління безпекою / Л. Коженювські // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 1 (31). – С. 147–154.
7. Мороз О. В. Концепція економічної безпеки сучасного підприємства : монографія / О. В. Мороз, Н. П. Карачина, А. А. Шиян. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 241 с.
8. Нікіфорова П. О. Сутність та значення фінансової безпеки страхової компанії / П. О. Нікіфорова, С. С. Куперівська // Фінанси України. – 2006. – № 5. – С. 86–90.
9. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1998. – 944 с.
10. Омелянович Л. О. Економічна безпека торговельного підприємства : Монографія / Л. О. Омелянович, Г. Є. Долматова. – Донецьк : До-нДУЕТ, 2005. – 195 с.
11. Основи економічної безпеки: [підручник] / О. М. Бандурка., В. Є. Духов, К. Я. Петрова, М. Черняков. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.
12. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) : Учеб.-практ. Пособие / Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова / Е. А. Олейников (ред.) – М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
13. Платон. Собрание сочинений : в 3 т. / Платон. – М., 1971. – Т. 3 (1).
14. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство. Монографія. / Козаченко Г.В., Захаров О.І., Пригунов П.Я., Гнилицька Л.В. та ін. // Луганск: Видавництво Східноукраїнського національного університету. 2011. – 284 с.
15. Соціальна політика та економічна безпека / Під заг. ред. Є. І. Крихтіна. – Донецьк : Каштан, 2004. – 335 с.
16. Философский энциклопедический словарь – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
17. Цицерон. Збірник статей. / Відп. ред. Ф. А. Петровський. – М.: Видавництво АН СРСР, 1958. – 151 стор. – Про обов'язки.
18. Шнипко О. С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний аспект / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 5(59). – С. 78–85.
19. Щербина В. М. Інформаційне забезпечення економічної безпеки підприємств та установ / В. М. Щербина // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 10 (64). – С. 220–225.
20. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 82 тт. и 4 доп. тт. – М.: Терра, 2001. – 40 726 стр.